

// RECENSIONS

ON?



MARÍA DE LOS ÁNGELES HERRERO, *L'univers literari de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII*, Institució Alfons El Magnànim Centre d'Estudis i Investigació, València, 2018, 114 p., ISBN 978-84-7822-753-2

María de los Ángeles Herrero (Saix, 1978), és llicenciada i doctora en filologia catalana per la Universitat d'Alacant. Ha treballat com a becària en els projectes «Primera fase d'inventari general de l'espectacle popular valencià» i «Realització d'una edició crítica de l'obra teatral de Josep Bernat i Baldoví», sota la direcció del Dr. Gabriel Sansano i Belso (UA) i com a tècnica superior en el projecte ADSO «Análisis distante del soneto castellano de los Siglos de Oro», amb la direcció de Borja Navarro Colorado (UA). Té publicats articles sobre temes diversos com el ressò de Garcilaso de la Vega en la poesia amorosa de Francesc Fontanella, la novel·lística de Vicent Josep Escartí i l'autobiografia espiritual femenina durant l'edat moderna, entre d'altres sobre assumptes lingüístics. Aquest últim és, sens dubte, el tema sobre el qual ha focalitzat els seus estudis més recents. Així, des que publicara *Lletraferides modernes. Catàleg de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII* («Colección Lilith Joven», Publicacions de la Universitat d'Alacant) l'any 2009, ha col·laborat en diversos llibres sobre literatura de gènere, entre els quals cal destacar *Identidad, género y nuevas subjetividades*, Universitat de Varsòvia, Varsòvia, 2016, juntament amb Maria Lacueva i ha realitzat diversos articles i conferències centrades en les lletres femenines. D'aquesta manera, a través dels seus estudis, Herrero ha rescatat de l'oblit un centenar d'autores que fins el moment eren totalment desconegudes i no havien despertat l'interès de la crítica en general, possiblement per la seua condició de dones i de valencianes. Des d'aquesta perspectiva, *L'univers literari de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII* naix amb l'objectiu d'oferir una panoràmica i visibilitzar les escriptores valencianes que van desenvolupar la seua activitat durant l'edat moderna i que havien romàs oblidades a causa de prejudicis que venien determinats, entre altres coses, per

l'ús del terme *decadència* amb el qual s'ha qualificat tradicionalment aquest període i que sovint portava a qüestionar la qualitat literària dels textos que s'hi produïren. Si, a més a més, l'autoria d'aquests venia d'una mà femenina, el qüestionament era doble. Calia doncs, revisar i redefinir conceptes i obrir portes a noves investigacions sobre aspectes d'aquesta època que encara no s'havien estudiat. En aquesta línia ha dirigit María de los Ángeles Herrero les seues darreres investigacions, especialment el llibre que ens ocupa.

D'una banda, *L'univers literari de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII* palesa que els estudis sobre literatura feta per dones durant els segles XVI, XVII i XVIII ha experimentat una gran transformació sobretot dins l'àmbit de les literatures hispàniques i que són molts els estudis que mostren que l'interès per la literatura femenina. En aquesta línia podem trobar-hi referenciats un seguit d'exemples de projectes i activitats que resulten ben interessants, com ara les promogudes pel projecte BIESES (Bibliografía de escritoras españolas). Pel que fa a l'interès per la literatura femenina l'àmbit català també va en augment, tot i que quant a les lletres femenines valencianes, es troba encara en un estat molt incipient. Tanmateix, com ens recorda l'autora, no hem d'oblidar que en els últims anys també han anat en augment les publicacions sobre aquest tema. A més a més, com comenta, aquestes aportacions s'han vist afavorides i complementades per diverses iniciatives entre les quals cal destacar el *Diccionari Biogràfic de Dones*, el Centre Dona i Literatura, la Biblioteca Virtual de Recerca de Duoda o l'exposició «Nosaltres, les escriptores. Valencianes en el temps», comissionada per Manola Roig i Rosa Roig i organitzada per la Fundació pel Llibre i la Lectura dins el Pla Valencià de Foment del Llibre i la Lectura de la Generalitat Valenciana, inaugurada a València el 17 d'octubre de 2017. Així, Herrero constata, per tant, que tenim un ventall d'estudis i projectes que obrin noves perspectives a l'anàlisi i a la difusió de les autores valencianes de l'edat moderna que permetrà omplir el buit d'escriptores en el cànon literari i possibilita un estudi crític des de la perspectiva de gènere.

De l'altra, aquesta darrera obra de María de los Ángeles Herrero suposa una reflexió sobre la llengua literària de les autores valencianes de l'edat moderna, posa en qüestió la tradició del cànon literari en tant que actualment, a

partir dels estudis citats, com diu l'autora, «som plenament conscients que no hi hagué un forat en la producció literària femenina des de l'edat mitjana fins a la contemporània, i que hi ha dones que caldria valorar amb més justícia», i constata que l'arbre genealògic en les lletres valencianes està cada vegada més a prop de ser completat i d'esbrinar si alguna de les autores *modernes* fou model de la resta de les escriptores, com a continuadores de les lletraferides medievals, tant valencianes com de la resta de la Península.

Així, Herrero estructura el seu darrer llibre en cinc capítols i una cloenda, a banda d'unes paraules preliminars de la doctora Marinela Garcia. En el primer dels epígrafs, com hem vist, ens ofereix un ampli panorama de l'estat de la qüestió dels estudis i projectes més rellevants que s'han fet en els últims anys al voltant de la literatura de les lletraferides de l'edat moderna. En el segon capítol, «Un centenar d'autores i una barreja de gèneres. Confessions i 'vides' com a manera d'expressió femenina» augmenta la nòmina d'escriptores que havia iniciat en el seu estudi *Lletraferides modernes. Catàleg de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVII* (2009) i ampliat en la seua tesi doctoral *Esriptores valencianes de l'edat moderna: catalogació, contextualització i difusió* (Tesi defensada al Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, 2016), dirigida per la professora i doctora Marinela Garcia les situa geogràficament i socialment. En aquest sentit és interessant remarcar que gran part de les autores catalogades, segons l'autora, són monges professes en ordes religiosos o beates, entre les quals destaca Margarita Agulló, Francisca Llopis, Rufina Ros de Jesús o Beatriz Ana Ruiz; que serien aproximadament un setanta per cent del conjunt estudiat. A més a més, aquestes lletraferides apareixen també classificades pels ordes als quals pertanyien: clarisses, agustines, dominiques, carmelites i cistercenques. Només una mínima part procedien d'un món no religiós, com la impressora Jerónima Galés, Hipòlita Roís de Liori, Àngela Carlet o Maria Igual.

Quant a la procedència social, cal destacar també que, com bé diu Herrero, bona part d'aquesta nòmina de dones pertanyia a la noblesa, com les de la família Borja. Totes elles disposaven, doncs, d'una posició privilegiada. Entre les escriptores referenciades, l'autora n'inclou també algunes els escrits

de les quals encara no es coneixen, però les considera lletraferides en tant que l'habilitat de l'escriptura no era usuals en una dona ni els era obligada pel seu càrrec o la seua posició.

Pel que fa a la procedència geogràfica, María de los Ángeles Herrero no limita la nòmina únicament a les lletraferides valencianes, sinó que té en compte també les valencianes d'adopció que produïren la seua obra totalment o parcial dins del context valencià. En aquest sentit, l'autora situa la producció literària femenina en tres grans ciutats: València, Oriola i Gandia, la qual cosa palesa la importància dels centres religiosos a l'hora d'acostar-se a la lectura i a l'escriptura.

Aquesta àmplia catalogació de lletraferides que aporta Herrero en *L'univers literari de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII*, a més d'una gran diversitat de gèneres conreats, implica també una dualitat lingüística que serà abordada en el capítol «L'escriptora valenciana i la (in)fidelitat a la llengua catalana. La impremta com a factor indirecte», en el qual analitza la relació de les escriptores amb la impremta i la difusió de les seues obres i el multilingüisme literari que caracteritza el període tenint en compte que al llarg del segle XV hi ha un abandonament progressiu de l'ús social i literari del català propiciat per l'arribada al tron dels Trastàmara. Tot i això, l'autora ens recorda que el català encara tenia una gran vitalitat com a eina de comunicació quotidiana i que fou llengua oficial als territoris de parla catalana fins al segle XVIII. Per tant, la trobem present en la documentació administrativa i en l'oratòria religiosa, malgrat que les llengües considerades de cultura eren el castellà i el llatí, que era el que s'emprava en l'ensenyament i en l'església. En aquest sentit, cal recordar que el setanta per cent de les escriptores aportades per Herrero, com hem dit, pertanyien a l'àmbit religiós. Així doncs, tot i que no disposem d'obres en llatí per valorar-les, l'autora afirma que tenim constància que algunes lletraferides valencianes sí que sabien llatí. A més a més, també trobem escriptores valencianes que feren la seua obra en català, com ara Hipòlita Roís de Liori. Tot i això —conclou Herrero— «la sequera d'escrits en llengua catalana és rotunda». Haurem d'esperar als segles XVII i XVIII per trobar tres figures femenines que testimoniaran l'ús de la nostra llengua en els seus escrits: Clara Maldonado,

Àngela Almenar, sor Laura de San José i Rosa Trincares, amb diferents intencions i nivells de qualitat literària. A més a més, també hi havia autores que devien ser valencianoparlants, però produïren la seua obra en castellà, i fins i tot s'apunta algun nom de lletraferida que l'única llengua que coneixia era el valencià a causa de la seua procedència humil. No hem d'oblidar, però, que gran part de les dones que es tracten en aquest llibre pertanyien a l'àmbit conventual i que l'església estava fortament castellanitzada. Quant a la relació entre la impremta i la difusió de les obres d'autoria femenina, Herrero ens recorda, que aquesta no va impulsar especialment la literatura catalana en l'àmbit valencià en general, menys encara la literatura feta per dones. Tot i així, destaquen unes poques escriptores que paga la pena tenir presents en tant que usaren la llengua obertament, com és el cas d'Hipòlita Roís de Liori.

En un quart capítol, molt més breu que els anteriors, «Un arbre genealògic en les lletres femenines valencianes», Herrero constata que és innegable que existeix una tradició literària femenina en territori valencià, que es pot certificar una genealogia de dones, l'aportació de les quals s'ha de tenir en compte a l'hora de conformar la història de la literatura catalana, independentment de la llengua de la seua producció, i de les quals Teresa de Jesús i Isabel de Villena van ser uns clars referents.

Certificada l'existència de lletraferides i constatada la continuïtat cronològica de les lletres femenines valencianes, María de los Ángeles Herrero, en un cinquè i últim capítol, també més breu que els anteriors, proposa una revisió del cànon literari en clau femenina i obri el debat sobre la conveniència d'incloure-hi els escrits d'algunes o de totes aquestes autores, en tant que la discriminació de gènere és evident en la història de les lletres hispàniques.

Com a cloenda, Herrero, explica que, indubtablement, el desconeixement de l'univers literari de les escriptores valencianes *modernes* parteix de la indiferència en l'estudi de l'escriptura femenina en general, que ha fet que un nombre considerable d'autores hagen romàs oblidades durant segles. I en el cas concret de les lletraferides valencianes, atribueix aquest indiferència a tres factors fonamentals: la seua condició de dones, l'ús majoritari del castellà en els seus escrits i l'etiqueta de *decadència* que ha patit tradicionalment aquest perío-

de. Així, ara que hem palesat la importància de l'escriptura femenina d'aquesta època i n'hem establert una genealogia, encara queda un llarg camí en la revisió del cànon literari i sobretot en la difusió de les autores i les obres puntuals que considerem dignes de formar-ne part individualment o com a conjunt, incloent-les en llibres de text, en tant que l'ensenyament és una via imprescindible perquè les noves generacions puguen conèixer escriptores que haurien d'haver passat a la història de la literatura de ple dret.

A tall de conclusió, no hi ha dubte que aquesta nova obra de María de los Ángeles Herrero suposa una aportació importantíssima als estudis de la literatura femenina que en els últims anys han despertat l'interès d'un bon nombre d'estudioses, com Maria Lacueva, Verònica Zaragoza, María Jesús Castillejo o Violeta Ortega, per esmentar-ne només unes poques, i puntualment també en alguns estudiosos com Vicent Josep Escartí, Ramon Pinyol o Jaume Martí-Olivella, i que han obert nous camps d'investigació en la història de la nostra literatura i de la nostra cultura. A més a més, l'obra d'Herrero té un interès afegit si pensem en la dificultat que suposa la manca de textos i de referències d'autories femenines d'una època que els estudis literaris tradicionals havien titllat de decadent, qüestionant-ne així la qualitat literària i l'interès històric. Un raig de llum, doncs, que cal seguir i intensificar. Un llibre que cal llegir. Una veu, la d'Herrero, que cal escoltar si volem seguir avançant correctament en la investigació de la literatura femenina i feminista.

LLIRIS PICÓ
Universitat d'Alacant
lliris.pico@ua.es